

CiberEduca.com

Psicólogos y pedagogos al servicio de la educación

www.cibereduca.com

**V Congreso Internacional Virtual de Educación
7-27 de Febrero de 2005**

PATRIMONI CULTURAL I EDUCACIÓ: ALGUNES REFLEXIONS DIDÀCTIQUES A LA LLUM DELS RESULTATS D'UNA INVESTIGACIÓ DE CAMP A LES ILLES BALEARS

Antoni J. COLOM CAÑELLAS
Mª Carmen FERNÁNDEZ BENNÁSSAR
Immaculada PASTOR HOMS
Joan C. RINCÓN VERDERA

Grup d'investigació de Teoria de l'Educació i Educació no Formal de la Universitat de les Illes Balears
. Universitat de les Illes Balears. Campus universitari. Cra. de Valldemossa, Km 7'5. E-07122 Palma
de Mallorca (Illes Balears). Espanya. jcarles.rincon@uib.es

Resum

Aquesta ponència és fruit del treball de camp desenvolupat al llarg del curs acadèmic 2003/2004 sobre la incidència del patrimoni cultural de les Illes Balears a l'escola (amb especial referència a Mallorca). A la llum dels resultats de la nostra investigació, hem de dir que la qüestió patrimonial té una escassa repercussió en l'àmbit escolar i, no obstant això, o precisament per això, creiem que és necessari aportar informació al professorat sobre la qüestió per tal d'animar els professionals i engrescar-los en la tasca d'usar un dels recursos amb més possibilitats didàctiques i metodològiques que tenen al seu abast. D'altra banda, investigacions d'aquest tipus en altres autonomies podrien donar com resultat una base de dades sobre el patrimoni que integrés totes les publicacions culturals de tots els municipis espanyols, la qual cosa seria de gran utilitat, no sols des d'una perspectiva pedagògica, sinó també cultural, perquè, sens dubte, una base d'aquestes característiques podria ser aprofitada, no sols pels docents, sinó també pels investigadors i visitants i, en general, per qualsevol persona interessada en la temàtica.

Índex de continguts

1. La qüestió patrimonial
2. El patrimoni com opció educativa
3. Patrimoni i Antropologia de l'Educació
4. L'estudi de camp: els recursos patrimonials
 - 4.1. Número i àrea dels materials
 - 4.2. Publicació dels materials
 - 4.3. Tipus de material
 - 4.4. Aspectes del patrimoni estudiat
 - 4.5. Públic a qui s'adreça
 - 4.6. Idioma de publicació
 - 4.7. Qualificació del material
5. Conclusions
6. Notes bibliogràfiques
7. Bibliografia

1. La qüestió patrimonial

El concepte de "patrimoni" s'aplica a dues realitats diferenciades i, fins i tot oposades, a saber: l'ambientalista i la cultural. Així, per patrimoni ambiental entendriem el llegat que ens oferta la natura, que no s'oblidi, conforma el mig en què es genera la vida i la cultura. A causa de les agressions de què ha estat objecte, fonamentalment des de finals del segle XIX, s'ha considerat pertinent la seva defensa immediata, urgent i prioritària, tal com han vingut a declarar, des de fa anys, institucions socials, culturals i polítiques, tant en l'ordre de les distintes nacions com en l'ordre internacional (1). Pel que fa a l'educació tal preocupació estaria recollida per la "Educació Ambiental" (2).

Per això mateix, sota la denominació específica d'"Educació Patrimonial" s'estén a especificar els programes educatius que pretenen salvaguardar els llegats culturals i artístics, històrics i actuals, d'una societat o comunitat determinada. És a dir, en educació, la qüestió patrimonial està representada per l'educació ambiental (defensa del patrimoni natural) i per la denominada, expressament, educació patrimonial que, en concret, s'interessa, com dèiem, per la protecció i conservació del patrimoni sociocultural en la seva més àmplia expressió (3). En aquest últim sentit cal dir que l'educació patrimonial s'inscriu com una forma d'*antropologia pràctica* o

d'acció antropològica perquè l'activitat reproductiva, pròpia de l'educació, serveix aquí per fomentar i reactualitzar en les noves generacions els valors culturals propiciadors de la identitat d'una comunitat determinada. La utilització del que és patrimonial, per part dels sistemes educatius, implica, doncs, integrar a l'escola, o en les altres institucions educatives pròpies de l'educació no formal, els valors i la cultura pròpia de la comunitat en què s'impliquen les estructures educatives, amb la qual cosa, gràcies a l'estudi i integració del patrimoni, es possibilita veritablement una cultura popular i un coneixement del medi cultural pròxim al subjecte (4).

En un principi, l'interès educatiu pel patrimoni sociocultural s'ha de veure en relació a les polítiques compensatòries del denominat "Estat del Benestar", que sempre tingueren un component educatiu molt important (5). Foren els municipis (les ciutats) les que, primer als Estats Units i Canadà i, ja als anys setanta del passat segle, al Regne Unit i, amb el temps, a la resta d'Europa, els qui desenvoluparen programes educatius de coneixement dels valors patrimonials de les ciutats i d'algunes institucions cíviques (6), principalment els museus, mitjançant publicacions, materials audiovisuals i estratègies didàctiques, a fi d'enriquir, no sols culturalment l'alumne, sinó també de dotar-lo de consciència conservacionista i cívica en referència al llegat cultural propi del seu entorn.

En canvi, avui en dia, l'educació patrimonial ha de plantejar-se com una necessitat educativa de primer ordre en tots els nivells i universos educatius. L'educació patrimonial no sols referenda valors cívics i morals sinó que ajuda a la construcció de la identitat cultural del subjecte i a desenvolupar perspectives culturals de gran interès teòric i pràctic. A més a més, en l'àmbit de la globalització creiem, com ja afirmés Castells (7), que el reforç de la identitat cultural del subjecte és de fet el millor equipament per defensar-se de les alienacions que la pròpia globalització propicia en el pla de les cultures.

2. El patrimoni com opció educativa

I. Pastor, citant a P. Batelaan i J. Gundara (8), ens recorda algunes qüestions que tenen cabuda al si de la conceptuació patrimonial que ha de realitzar l'educació; així, afirma que els valors bàsics per a una societat plural han d'estar centrats en les relacions interpersonals, en les relacions entre els éssers humans i les seves cultures, i en les relacions entre aquells i la natura, la qual cosa implica, respectivament, reforçar els valors educatius en el respecte a la dignitat humana i als drets humans, a les diferents cultures i al medi ambient. Doncs bé, en tal context, l'educació patrimonial se centraria, a partir del segon postulat (coneixement cultural i respecte multicultural- a servir de plataforma per, des de la cultura pròpia, desenvolupar un procés relativitzador que se centraria a plantejar tot allò cultural com a obra de l'home, independentment del seu origen o raça, evidenciant, per tant, els valors que qualsevol bé patrimonial tanca. El patrimoni en educació es basa en elements pròxims i propers al nen, però la seva finalitat ha de ser, sens dubte, la valoració patrimonial de la humanitat, així com de les capacitats humanes en tant que generadores de cultura.

La mateixa autora, en el context axiològic escolar en què ens movem, afirma amb precisió el següent: *"A través del patrimoni material entrem en contacte directe amb les persones de totes les èpoques i cultures, experimentem l'extraordinària diversitat del món i ampliem la nostra comprensió del que significa l'existència humana. D'altra banda, el descobriment del nostre patrimoni estimula en nosaltres la consciència crítica respecte a les nostres creences i la nostra identitat, així com el respecte cap a la dels altres, alhora que constatem l'existència de valors compartits que uneixen als pobles de les diferents cultures. En definitiva, el patrimoni cultural, alhora que ens permet entendre millor el paper de la humanitat en el món a través del temps, ens permet apreciar amb més intensitat la dimensió ètica i moral de la vida humana"* (9).

En un altre ordre de coses, però en relació a la seva funcionalitat axiològica, l'educació patrimonial oferta, així mateix, un desenvolupament de tipus afectiu-emocional orientat a la presa de consciència i a la valoració de l'existència patrimonial i de pertinença cultural i territorial que,

sens dubte, és de gran ajuda en l'èxit de la identitat dels subjectes. Qüestió aquesta, el de la identitat i, en relació al patrimoni, el de la identitat cultural, que sens dubte, tal i com afirmàvem, no deixa de ser un antídoto contra la globalització i la generalització de la cultura en sentit consumista (la indústria de la cultura) tan pròpia de la nostra realitat econòmica que també exporta la generalització d'usos, costums i formes de vida (10).

No obstant això, el paper del patrimoni en relació a l'educació no conclou amb la seva determinació axiològica i afectiva, ja que també aporta funcionalitat practicometodològica i, fins i tot, cognoscitiva. L'herència pestalozziana dels oblidats "museus escolars" és, sens dubte, una forma de dinamitzar i activar l'educació mitjançant les sortides i els passejos escolars a fi d'investigar, descobrir, col·leccionar i conservar aspectes del patrimoni que poden ser d'utilitat practicoescolar a l'hora de processar informació i nous coneixements (11). Les col·leccions de minerals, la realització d'herbaris o el col·leccionisme de fòssils, per exemple, són pràctiques que dinamitzen la vida escolar en el pla de la metodologia, al temps que configuren una nova relació educativa amb el patrimoni. Els camps de treball en jaciments arqueològics són també, en el contexte de l'educació no formal, una altra mostra de les relacionals a les quals ens referim. D'altra banda, a ningú se li escapa que el patrimoni és, sens dubte, un camí motivador per introduir l'alumne (escolar o adult) en qualsevol mena de coneixements, des dels historicosocials fins als científiconaturals.

Una altra de les perspectives innovadores que aporta l'educació patrimonial al desenvolupament de la pedagogia és la inclusió de diverses institucions que fins avui (podríem dir que de forma gairebé genèrica) monopolitzen i desenvolupen les relacions entre patrimoni i educació i que, per això mateix, poden ser considerades, almenys avui en dia, institucions educatives. Fonamentalment han estat dues les institucions que, com dèiem, han possibilitat majorment una lectura educativa del patrimoni, ens referim als municipis amb els seus programes d'educació i ciutat, i als museus, sense oblidar, òbviament, les biblioteques i altres restes arqueològiques o històrics (12).

No obstant això, tal com ens hem referit, són els serveis educatius de les ciutats, a través d'itineraris, fullets i material didàctic de diversa índole (gràfic, imprès, audiovisual, informàtic...), així com els centres educatius que solen posseir els museus importants, els que han possibilitat el desenvolupament de l'educació patrimonial, encara que les estratègies metodològiques que s'utilitzen en ambdós contextos evidencien certa pobresa de mitjans i d'estratègies pedagògiques, ja que, generalment, i malgrat les diferències estructurals i espacials que es donen entre aquests dos camps d'aplicació educativa, s'utilitzen, de fet, els mateixos models d'intervenció, tant en un com en un altre cas.

Es tracta, per tant, del desenvolupament de fitxes i d'aportacions d'informació mitjançant diversos materials informatius, tot això independentment dels contextos tan diferenciats que es donen en la seva aplicació. Així, en el cas de la valoració dels monuments arquitectònics i de les restes històriques d'una ciutat, les fitxes i publicacions s'utilitzen en l'àmbit dels denominats "itineraris d'interès urbans"; en canvi, quan aquests instruments s'apliquen per donar a conèixer el patrimoni museístic que posseix una institució d'aquest tipus, tals estratègies s'apliquen al seu interior, a mode també d'itinerari orientatiu que coadjuva la visita del museu (13).

Una altra institució interessant, que fins i tot no està del tot desenvolupada entre nosaltres, són els centres d'interpretació urbana o llocs especialitzats en els que s'aporta una síntesi dels valors que una ciutat pot oferir al visitant, la qual cosa pot servir d'orientació i guia per a les seves visites o per tenir una visió global del complex món patrimonial que ofereix una ciutat (14).

En certa manera podem dir que l'educació patrimonial pot anar orientada als alumnes i estudiants de les escoles i centres educatius de la comunitat o ciutat, com que la seva aplicació també pot ser factible per a la població en general, i per descomptat, als visitants o turistes, que pretenguin conèixer els aspectes culturals que tanca i posseeix la localitat. El cert, no obstant això,

és que aquest tipus de material pedagògic sol ser més escàs, essent poc més que una tasca recent iniciada. A més a més, sols en alguna localitat de llarga tradició turística s'han donat intents de desenvolupar aquest tipus de material per als visitants (15).

Així doncs, i resumint el que hem afirmat fins ara, la qüestió patrimonial en educació es desenvoluparia basant-se en les següents perspectives i en les distintes combinacions que entre elles es puguin realitzar:

FORMATIVES	ACTIVITATS	MATERIALS	INSTITUCIONAL	SUBJECTES
Axiològiques	Investigar	Fitxes	Ciutats	Alumnes
Afectives	Col·leccionar	Itineraris	Museus	Adults
Cognoscitives	Conservar	Fulletes	C. Interpretació	Visitants
	Informar-se	Audiovisuals	Monuments	Turistes
	Conèixer	Informàtics	Restes	

3. Patrimoni i Antropologia de l'Educació

Malgrat els buits bibliogràfics existents, pensam que és interessant aturar-nos en les relacions que es donen entre la concepció educativa-patrimonial i l'Antropologia de l'Educació; evidentment, el nexa entre ambdues perspectives no és altre que la “cultura”, o sigui, un terme, un concepte i uns continguts que no sols són fonamentals, sinó també definitoris de la pròpia Antropologia. Efectivament, allò patrimonial suposa el manteniment del fet cultural en una societat donada per la qual cosa la seva connexió antropològica és absolutament evident. Des del moment en què el patrimoni (que és, bàsicament, cultura i, fins i tot, permanència cultural) es relaciona, tal com hem vist, amb l'educació, també mantindrà, en lògica coherència, estretes relacions amb l'Antropologia de l'Educació (16).

Ara bé, curiosament, a més de l'argument de racionalitat trobem referències històriques que ens evidencien clarament l'interès de l'Antropologia per les qüestions patrimonials. La feina dels viatgers estrangers que, ja en el segle XIX, visitaren Espanya, posaren de manifest, amb els seus escrits posteriors, l'interès de l'Antropologia per la qüestió cultural en totes les seves perspectives. Citar aquí a Washington Irving, a Blanco White o a Lluís Salvador d'Àustria només cabria a manera de succint exemple de la nostra afirmació, perquè la nòmina de llibres de viatges sobre Espanya, seria, en aquest sentit, inabastable. Si ens referíssim al Regne Unit, que és on es genera tal tipus de literatura i que, al seu torn, conforma l'origen de l'Antropologia Social britànica, el seu número seria de magnituds escandaloses, vist l'imperi que en els diversos continents mantení la corona britànica durant els últims segles. N'hi ha prou en citar, com a paradigma del que parlem, la ingent obra de *Sir* Richard F. Burton, o del famós capità Speke, descobridor de les fonts del Nil (17).

Un segon moment important, en referència a la qüestió patrimonial i a la seva recuperació des d'una perspectiva antropològica, és, així mateix, la variada i extensa literatura coneguda sota el genèric nom de “guies de forasters” (18), que vénen a ser les primeres publicacions que sobre patrimoni trobem editades en el nostre país. Si bé és cert que aquestes guies tenien la pretensió d'ajudar als viatgers forans nous, no és menys cert que, en diverses facetes, l'aspecte patrimonial no era, ni de bon tros, menyspreable.

Per últim, i com a precedent més immediat, a cavall entre les “guies de forasters” i els actuals materials patrimonials, podríem parlar de les “guies turístiques”, vertaders documents (normalment molt generalistes) que destaquen, no obstant això, el valor patrimonial d'una localitat, orientant al visitant sobre els seus valors patrimonials més importants (19). Volem, doncs, evidenciar que hi ha precedents en la història de l'antropologia que ens aproximem, més que

intuïtivament, a la qüestió patrimonial, per la qual cosa, amb el nostre treball, l'únic que fem és establir-nos al si d'una tradició que es remunta als orígens i, fins i tot, a la pròpia institucionalització de l'Antropologia com a disciplina científica.

Després d'aquesta limitada visió dels albors de la nostra temàtica, i tornant novament a les actuals relacions entre Antropologia i Patrimoni, cal dir, un cop més, que mitjançant la qüestió patrimonial la cultura etnològicopatrimonial entra a l'escola, per la qual cosa, des de tal perspectiva, l'escola, i amb ella qualsevol experiència d'educació no formal basant-se en el patrimoni, pot ser considerada com un fenomen de reproducció i manteniment cultural en una comunitat i/o territori donat. Des de tal perspectiva, el sistema educatiu en general (formal o escolar i no formal) s'erigeix en espai dinamitzador de les cultures locals, la qual cosa ens porta a plantejar algunes consideracions.

Una d'elles és la necessitat que els sistemes educatius s'integrin a través del seu propi professorat i, fins i tot, dels seus alumnes en la denominada "investigació local i/o participativa", com una forma, no sols de recuperació cultural (etnologia), sinó també com una metodologia d'exposició de necessitats actuals, tant al terreny del social, del cultural o del patrimoni mateix (20). Escola, educació i investigació local haurien de ser eixos vertebradors i actius de l'acció educativa, la qual cosa ens portaria a plantejar el sistema educatiu amb funcionalitat productora i reproductora, o sigui, com a mantenidor i creador, al mateix temps, de cultura. D'aquesta manera, les implicacions entre cultures d'èlits i cultura popular es difuminarien en entremesclar-se i confondre's una amb l'altra per passar a ser considerades, simplement, un *continuum* cultural. La recuperació de cançons populars, o de jocs infantils, en un territori donat (mitjançant la investigació local i participativa), així com el reconeixement dels valors de l'art barroc d'una església parroquial són, a mode d'exemple, demostracions palpables de què el vertader fenomen cultural pot ser assimilat per tothom, al mateix temps que evidencia les funcions creadores i reproductores que de la cultura realitza el sistema educatiu.

Així doncs, el paper que exerceix l'educació patrimonial, en totes les seves variants, creiem que entra de ple en el context dels estudis antropològicopedagògics, perquè el nexa que mantenen ambdós discursos, en referència al que és cultural, confirmen les seves mútues implicacions. El cas del multiculturalisme, a través de la valoració multipatrimonial ens confirma, un cop més, la nostra afirmació.

Referir-se a allò antropològic implica referenciar el patrimoni cultural d'un poble o zona geogràfica, mentre que la pràctica educativa a través del patrimoni suposa, d'alguna forma, la inclusió en l'educació de múltiples variants antropològiques. Des d'aquesta perspectiva, creiem que l'educació patrimonial articula la pràctica educativa amb l'Antropologia de l'Educació en un dels seus més fonamentals nodes o punts crítics, a saber, l'acció cultural en sentit productor, reproductor i comparat (21).

De totes maneres es necessita, fins i tot avui en dia, activar tals tipus de relacions i de pràctiques en funció del patrimoni als centres educatius. Seria important que les escoles, que mantenen per llei un privilegiat estatut d'autonomia curricular, s'impliquessin més en l'acció patrimonial com una forma més d'activisme i del coneixement del medi a través, d'una banda, de la investigació de caràcter local i, d'altra, del coneixement patrimonial. Indubtablement, defensem, no podria ser d'altra manera, la necessitat d'implicar el patrimoni en el currículum com un acte bàsic de coherència educativa i metodològica.

En el pla de l'educació no formal cal ressenyar, a més de les seves institucions més representatives (ajuntaments, museus, biblioteques, centres d'interpretació...etc.), la importància que posseeixen les associacions cíviques en defensa del patrimoni, que poden servir, tal com s'està evidenciant, per preservar els interessos culturals i patrimonials de les poblacions, mitjançant una feina constant de vigilància i denúncia dels atemptats que puguin cometre's en contra dels béns històrics i culturals (22). L'educació patrimonial és, consegüentment, necessària, no sols a nivell

escolar sinó, en general, a nivell poblacional. No és només l'ambient i les espècies naturals els que estan en perill, sinó també el patrimoni cultural, doncs les mateixes maniobres especulatives i de pressió afecten, indistintament, al medi natural i al medi cultural. En aquest sentit, l'educació patrimonial pretén desenvolupar una feina paral·lela a la pròpia de l'educació ambiental, però orientada, en aquesta circumstància, cap a la protecció i conservació dels béns culturals.

4. L'estudi de camp: els recursos patrimonials

En coherència amb el que hem afirmat anteriorment, presentem, en aquest treball, els resultats d'una investigació molt concreta (i fins i tot diríem que estricta), encaminada a descobrir els materials patrimonials de què disposen els professors, per així possibilitar als seus centres una “patrimonialització curricular”; és a dir, intentem donar compte de la possibilitat de dur a terme educació patrimonial en les nostres escoles o, a nivell més general, en les diverses activitats formatives pròpies de l'educació no formal. Per a això hem procurat descobrir tots els materials editats (en qualsevol format) als municipis de les Illes Balears i analitzar els seus continguts per així tenir una idea, *a grosso modo*, de les possibilitats que l'educació patrimonial posseeix, a hores d'ara, per implicar-se en el sistema educatiu de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears.

Una primera conclusió, clara i eloqüent, a la llum dels resultats trobats, i que a continuació presentarem, és que s'ha de rebutjar la idea que l'educació patrimonial només és possible en funció de museus organitzats pedagògicament (amb serveis educatius propis que organitzen itineraris específics i especialitzats), o en funció de les grans ciutats que posseeixin algun tipus de servei municipal d'educació propis de les denominades “ciutats educadores”. Al contrari, qualsevol municipi a partir de dos mil habitants (i fins i tot menys) posseeix, en el cas de les Balears, material editat propi per desenvolupar educació patrimonial al seu centre escolar. D'altra banda, als pobles que no es dona tals condicions no hi ha dubte que la investigació participativa i la feina dels professors pot ser de vital importància per iniciar la publicació de materials patrimonials. En conseqüència, i sota un plantejament com el realitzat, en el que el paper patrimonial de l'escola es concep com a productor i reproductor de cultura, no hi ha cap excusa per no integrar l'educació patrimonial en qualsevol mena de centre educatiu.

La nostra investigació, pel que fa a la recerca documental, es va iniciar l'octubre de l'any 2002 i es va concloure el març del 2003. El seu objectiu consistia en conèixer tots els materials editats (independentment dels seus formats) en els distints municipis de les Illes Balears. Per a això, es van visitar tots els ajuntaments de les Illes per a així demanar de primera mà tota la informació sobre la feina realitzada en aquesta qüestió. A partir d'abril, i fins a desembre del 2003, es van buidar totes les publicacions trobades i duguerem a terme el nostre estudi.

4.1. Número i àrea dels materials

Les dades recollides els presentem a continuació per territoris i àrees naturals i dins cadascuna d'elles per municipis (23):

Serra de Tramuntana

LOCALITAT	HABITANTS	MATERIALS
Andratx	8.423	2
Bunyola	5.237	6
Calvià	42.983	26
Escorca	307	2

Esporles	5.122	11
Selva	3.096	3
Sóller	12.472	26
Valldemossa	1.820	7
Total	66.988	83

Palma de Mallorca

LOCALITAT	HABITANTS	MATERIALS
Ciutat	367.277	94
Total	367.277	94

El Plà

LOCALITAT	HABITANTS	MATERIALS
Algaida	3.997	30
Costitx	973	5
Maria	1.990	14
Porreres	4.568	20
Sant Joan	1.803	21
Sencelles	2.464	19
Sineu	2.868	22
Total	18.663	131

El Raiguer

LOCALITAT	HABITANTS	MATERIALS
Alaró	4.540	50
Binissalem	5.874	11
Campanet	2.437	19
Inca	25.362	25
Lloseta	5.119	7
Marratxí	25.799	24
Santa Eugènia	1.358	4
Sta Maria	5.074	9
Total	75.563	149

Les Badies

LOCALITAT	HABITANTS	MATERIALS
Alcúdia	14.690	71
Muro	6.572	32
Pollença	15.566	10
Sta Margalida	9.074	7
Sa Pobla	11.446	17
Total	57.348	137

Es Migjorn

LOCALITAT	HABITANTS	MATERIALS
Llucmajor	27.759	36
Ses Salines	4.116	6
Total	31.875	42

El Llevant

LOCALITAT	HABITANTS	MATERIALS
Artà	6.578	9
Capdepera	9.561	21
Felanitx	16.459	3
Manacor	34.335	42
St. Llorenç	7.246	11
Santany	10.253	20
S. Servera	10.750	33
Total	95.182	139

Si per comparar tals regions o unitats culturals traiem un quocient fruit de relacionar el número d'habitants de cada comarca pel número de materials patrimonials de què disposen, obtindrem els següents resultats:

ÀREA NATURAL	HABITANTS/MATERIAL
Serra de Tramuntana	807,08
El Raiguer	507,13
El Migjorn	758,92
Palma de Mallorca	3.907,20

Les Badies	418,59
El Llevant	684,76
El Plà	142,46

O sigui, curiosament, la zona amb major desenvolupament de materials curriculars, és la menys turística de Mallorca, a excepció de la comarca de “Les Badies”. No obstant això, crida l'atenció el número relatiu de publicacions que posseeixen les comarques del “Plà” i del “Raiguer”, de tal manera que és la Mallorca profunda, la més agrària i, com diem, la menys contaminada per les onades de visitants, la que ens evidencia un interès molt específic i una voluntat política per part dels seus consistoris de mantenir i fer perdurar els seus costums, història i cultura pròpia. Es tracta de pobles, en el cas del “Plà” generalment, de menys de cinc mil habitants però gelosos tots ells del seu patrimoni. L'exemple d'Algaida és, en aquest sentit, paradigmàtic. El cas del Raiguer és molt semblant; es tracta d'una estreta franja de territori entre la “Serra de Tramuntana” i el “Plà” d'acusada idiosincràsia i que concentra gran part de la indústria no turística de l'Illa, que, no obstant això, pel que fa a materials patrimonials, es col·locaria en tercer lloc de les regions il·lenques.

El cas de “Les Badies” és també curiós perquè malgrat que els cinc municipis que conformen tal regió natural posseeixen una infraestructura hotelera significativa, tres d'ells (Sta Margalida, Mur i Sa Pobla) són, al seu torn, els municipis més agrícoles de l'Illa.

La resta correspondria a zones eminentment turístiques, que mantenen un índex de materials bastant semblants. Evidentment, el cas de la capital és especial perquè, si bé posseeix un índex molt alt pel que fa a escassetat de materials patrimonials, el fet de comptar amb 94 monografies ens fa matisar tal resultat perquè, de fet, amb tals materials es comprèn amb major o menor fortuna tot el patrimoni de la ciutat.

El resultat que ens interessa aquí ressaltar és que qualsevol escola de Mallorca compte territorialment amb materials útils per integrar al seu si l'educació patrimonial, si bé un total de 54.233 habitants no compten amb materials propis dels seus respectius municipis, encara que disposin de bibliografia significativa sobre la zona territorial a què pertanyen.

Per últim, ressenyar que Mallorca, amb 753.584 habitants aporta 775 materials diferenciats referits a la qüestió patrimonial (índex habitants/material de 972,36). Pel que respecta als altres territoris o illes menors la relació de materials i habitants és la següent:

ILLA	HABITANTS	MATERIALS	HABITANTS/MATERIAL
Mallorca	753.584	775	972,36
Menorca	81.067	113	717,40
Eivissa/Formentera	112.672	47	2.397,27
Total	947.361	935	1.013,22

Això ens dona un total de 935 materials sobre el patrimoni cultural de les Balears que, en relació al total de la seva població (947.361 habitants), ens donaria un índex mitjà de 1.013,22. O sigui, Mallorca estaria sobre la mitjana, Menorca seria el territori amb major quantitat de material patrimonial (el que no ha d'estranyar-nos vista la seva tradició cultural), i a llarga distància de la mitjana es trobarien, deficitàriament, Eivissa i Formentera.

4.2. Publicació dels materials

Tal com afirmàvem, els primers documents sobre el patrimoni balear apareixen a la fi del segle XIX i principis del XX en relació a les guies de forasters i a les guies turístiques, de tal manera que ja

el 1899 trobem una publicació municipal de caràcter patrimonial, que augmentaran a 7 fins a l'any 1945. A partir d'aquí hem de fixar-nos ja en la dècada dels anys setanta que, no s'oblidi, és quan s'inicia el camí cap a la democràcia en el nostre país i quan, en conseqüència, es comença a denotar la feina educativa dels municipis. A partir d'aquí podem dir que l'augment pel que fa al número de publicacions, no sols serà progressiu, sinó també exponencial. Un resum, per dècades, dels materials publicats seria el següent:

- Dècada dels anys 70 (1971-1980): 24; publicant-se, en els dos últims anys de la dècada, el 50% dels mateixos.
- Dècada dels anys 80 (1981-1990): 82; és a dir, amb gairebé quatre vegades més edicions que en la dècada anterior. Dins aquests deu anys també els últims són els que acumulen un número més gran de publicacions perquè entre els anys 1988 i 1990 es van editar d'alguna manera el 50% de totes les publicacions de la dècada. S'observa, doncs, el que anunciàvem, és a dir, la tendència a anar publicant més materials a mesura que ens acostem a l'actualitat.
- Dècada dels anys 90 (1991-2000): 433; essent els tres últims anys de la dècada els més actius pel que fa a edicions, doncs es van publicar, respectivament, 52, 74 i 119 exemplars. Com veiem, cada dècada quadruplica, o com és el cas dels anys noranta, quintuplica el número de publicacions, al mateix temps que cal fer notar que en un sol any (2000) es van publicar més treballs que en la dècada dels setanta i vuitanta juntes.
- Primera dècada d'aquest segle, és a dir els anys 2001, 2002, i el primer trimestre del 2003, que va ser el límit temporal de la nostra investigació, trobem publicats, respectivament, 161, 49 i 3 treballs el que ens aporta un total de 213 publicacions. O sigui, a pesar del descens produït l'any 2002 i que hauríem d'analitzar en un futur si es constata tal tendència, cal dir que en només els dos primers anys de la present dècada gairebé s'han publicat la meitat de materials que els editats en tota la dècada dels 90.
- A tot això cal afegir 160 publicacions en què no consta l'any d'edició, així com 16 treballs la publicació del qual cobreix diversos anys i que per això mateix no els hem comptabilitzat en els nostres comentaris anteriors (per a major informació veure l'apèndix núm. 4)

En definitiva, podem concloure afirmant la tendència alcista a l'hora de publicar materials referents al patrimoni a mesura que ens acostem a l'actualitat, de tal manera que en els últims dotze anys s'han publicat, *a grosso modo*, gairebé les dues terceres parts dels mateixos (623). Es confirma, fins i tot més, la nostra afirmació si tenim en compte que en els últims cinc anys (no comptabilitzant el 2003), s'han publicat gairebé la meitat de totes les publicacions sobre patrimoni (448).

En referència al lloc de publicació, lògicament, Palma de Mallorca es destaca significativament sobre la resta de poblacions en haver-se editat a la capital 189 materials, encara que el tant per cent que li correspondria pel número d'habitants està realment molt menyscabat. A Menorca s'han editat 94 materials i a Eivissa-Formentera 42, la qual cosa significa que en les diverses poblacions de Mallorca s'ha publicat la resta, és a dir, 610 materials, el que d'alguna forma suposa les dues terceres parts del total. Cal destacar que en 13 publicacions no s'especifica el peu d'impremta, i sorprèn que en poblacions com l'Alcúdia (14.690 habitants) es troben publicat 57 materials diferents; així com els casos d'Algaida que, amb 3.997 habitants, ha publicat 23 materials; o de Sant Joan que, amb només 1.803 habitants, ha donat a la llum 19 materials patrimonials.

Pel que fa al número de publicacions, després de Palma, cal esmentar Ciutadella de Menorca amb 56 obres editades, així com Manacor i Eivissa amb 42 i Lluçmajor amb 36. Destaca també el fet que 12 publicacions estiguin editades fora de la Comunitat Autònoma (7 a Barcelona, 4 a Madrid i una a Granada), i que 34 hagin utilitzat les noves tecnologies (internet) per a la seva difusió (per a major informació veure l'apèndix núm. 3).

4.3. Tipus de material

Hem classificat i definit el material patrimonial editat, atenent a la seva tipologia didàctica, encara que en gran part ha estat impossible identificar-los concretament en un sol sentit d'ús. Els nostres resultats ens donen la classificació següent:

TIPOLOGIA	MATERIAL
Àlbum	6
Guies	71
Divulgació	249
Vídeo	13
CD-rom	4
Itineraris	43
Maleta Didàctica	2
Mixtos	408
Fotografies	2
Jocs	2
Pòster	36
Fitxes didàctiques	29
Investigació científica	16
Dossier activitats	54

Com es veu, és difícil, gairebé en la meitat dels materials, (en concret més d'un 43%), definir-los en un sol sentit perquè en ells trobem diverses tipologies de material didàctic en una mateixa publicació (fitxes i itineraris; llibre de divulgació amb activitats...etc). De totes maneres, a més d'això, cal destacar el que és tradicional dels suports didàctics utilitzats ja que només 17 utilitzen algun tipus de suport audiovisual i només quatre més presenten algun format més o menys innovador (maletes didàctiques i jocs). És a dir, únicament 21 materials estan actualitzats didàcticament. A això, en tot cas, hauríem d'afegir els 43 materials en forma d'itineraris que com ja vam dir en un principi és la forma més típica de presentar, cara a l'activitat educativa, els materials sobre el patrimoni.

Sense referir-nos ja als nivells d'innovació dir en tot cas que un format específicament pedagògic ho trobem en 147 materials, a saber els editats en forma de Cd-Rom, de fitxes, itineraris, jocs, maletes didàctiques, dossiers d'activitats i vídeo, la qual cosa indubtablement representa una minoria. Això fa que el professorat tingui la necessitat de programar els seus propis materials utilitzant per a això tot el que tingui al seu abast. És a dir, és necessària una activació curricular dels materials patrimonials. Obviament, cal tenir en compte la gran quantitat de materials mixtos o de difícil definició que també en molts casos poden ser d'utilitat didàctica sense a penes intervenció per part del professorat.

4.4. Aspectes del patrimoni estudiat

Els materials recopilats pel que fa al seu contingut presenten la distribució següent:

ASPECTE PATRIMONIAL	MATERIAL
Cultura popular i Cultura popular en relació a els altres àmbits	224

Restes arqueològiques	20
Elements no ubicats en museus	14
Museus	40
Patrimoni Immoble	300
Materials mixtos	188
Història Local	149

Com es veu, ens trobem aquí amb múltiples materials que afecten diverses temàtiques alhora, tal com es desprèn dels 188 materials mixtos i dels 224 ubicats en “cultura popular” però que generalment fan referència a algun altre aspecte de la classificació que presentem. Tenint en compte el sentit escolar de la nostra investigació no hi ha dubte que l'art (patrimoni immoble) i la història local són les matèries més representades i, per tant, aquelles que més fàcilment poden integrar-se en els programes educatius. Amb elles cabria, a més a més, referir-nos a la cultura popular i algunes de les seves formes en concret (agricultura, artesanía) que evidència la connexió ja anunciada entre antropologia i educació al si de l'escola. En canvi, ens sorprèn els escassos estudis geogràfics ja que juntament amb les qüestions ecològiques només estan representats en alguns dels materials que hem qualificat com “mixtos”

4.5. Públic a qui s'adreça

En aquest aspecte ens hem trobat amb una gran elasticitat i diversificació dels materials patrimonials perquè estan orientats a múltiples grups poblacionals. Una altra de les qüestions que també cal destacar és l'ús mixt dels mateixos perquè com es veu el sumand que ens dona la nostra estadística duplica amb escriu el número de materials trobats. En concret hem trobat els següents grups poblacionals:

PÚBLIC	MATERIAL
Per a escolars	221
Per a nens (no necessàriament per a activitats escolars)	118
Per a les famílies	151
Per a adults	440
Tercera edat	165
Discapacitats	32
Experts o especialistes	157
Per al professorat	163
Turistes	254
Per a poblacions específiques	172
Per a tots els públics	139
Per a joves	22
No especificat	106

Com es veu es tracta de materials que en la majoria dels casos tenen diverses orientacions perquè són diversos els col·lectius que poden fer ús de cadascun d'ells. Independentment que tots aquests

materials tinguin un sentit formatiu, de manera estricta i al si de l'educació formal, només les publicacions orientades als escolars i al professorat poden considerar-se pròpiament de caràcter didàctic, la qual cosa fa que almenys 384 materials estiguin realitzats específicament pensant a l'escola. No obstant això, la relació entre els materials de caràcter patrimonial i l'educació no es basa ni pot basar-se exclusivament en les edicions didàctiques.

És necessari anar més enllà, de tal manera que s'ha de treballar amb la diversificació temàtica que el patrimoni ens aporta amb les seves diferents publicacions a fi que el professorat s'impliqui en la generació de materials escolars a partir de les publicacions patrimonials, independentment de la seva orientació específica. Creiem, llavors, que des d'aquesta perspectiva la qüestió patrimonial pot ser de gran interès per a la formació i actualització del professorat i per generar, a l'escola, coneixements sobre les realitats locals. Efectivament, la investigació local com a treball de base pot ser un bon suport per al reciclatge del professorat, per a la innovació metodològica de l'ensenyament (s'obre a les perspectives pròpies de la investigació-acció), i per innovar amb realisme els dissenys curriculars dels nostres centres fent així efectiva la seva autonomia.

4.6. Idioma de publicació

A les Balears concorren una sèrie de característiques lingüístiques que creiem fa pertinent aquest tipus d'anàlisi. Ens referim principalment al fet que l'arxipèlag compta amb idioma propi (català) que en gran manera és l'idioma escolar, junt amb la seva reconeguda tradició turística que fa que moltes d'aquestes publicacions estiguin en altres idiomes, independentment del castellà i del català. Una estadística relativa, perquè hi ha materials que es troben publicats en un mateix volum en diverses llengües, ens donaria el panorama següent:

IDIOMA	MATERIAL
Alemanys	60
Castellà	192
Català	805
Català antic	2
Francès	16
Holandès	1
Anglès	78
Italià	9
Portuguès	1
Musical	1

Com veiem, destaquen les dues llengües oficials del país (català i castellà), encara que amb majoria aclaparadora del primer, que s'està convertint en l'idioma patrimonial per excel·lència, la qual cosa, d'altra banda, ens sembla lògic ja que se'ns mostra coherent i normal que la transmissió de la cultura pròpia es faci fonamentalment en l'idioma propi de tal cultura. D'altra banda, cal destacar per als altres idiomes majoritaris una adaptació mimètica a les llengües que són pròpies de les nacions que més visitants aporten a les Balears, a saber Gran Bretanya i Alemanya, màximament si tenim en compte, pel que fa a l'anglès, el seu caràcter acceptat de nova llengua franca. El cas del francès i de l'italià correspon també a motius turístics: el primer residual, i el segon emergent, a causa del creixent nombre d'italians que en aquests últims anys ens visiten o s'instal·len a les illes.

4.7. Qualificació del material

Tenint en compte el sentit pedagògic de la nostra recerca la qualificació que presentem es troba en funció del seu interès o utilització escolar, a fi que el professorat no es porti a engany i sàpiga des del primer moment el sentit que posseeixen les edicions que pretengui consultar.

En primer lloc presentarem els resultats d'acord amb la major especificitat funcional de cadascun dels materials trobats. El resultat és la classificació següent:

QUALIFICACIÓ	MATERIAL
Didàctic, informatiu de caràcter divulgatiu	26
Didàctic, informatiu per a experts	4
Didàctic	95
Informatiu de caràcter divulgatiu, altres	3
Informatiu de caràcter divulgatiu-didàctic	44
Informatiu de caràcter divulgatiu	668
Informatiu però per a experts	63
De difícil especificació	32

En canvi, si tenim en compte la doble o triple funcionalitat que així mateix podem trobar en aquest tipus de publicacions, la nostra classificació quedaria resumida a les categories següents:

QUALIFICACIÓ	MATERIAL
Didàctics	169
Informatius de caràcter divulgatiu	734
Informatiu per a experts	67
Amb totes les característiques	5
De difícil especificació	32

És a dir, queda evidenciat que la majoria de treballs posseeixen un caràcter divulgatiu, la qual cosa ens sembla coherent si tenim en compte que un gran número d'ells anava dedicat, tal com hem vist, a adults, tercera edat, famílies i turistes. Es tracta, doncs, de materials molt genèrics però que per això mateix poden ser d'utilitat per introduir al si del sistema educatiu gaires perspectives de la cultura local i patrimonial. Destacar per últim, que el material pensat específicament per a processos educatius no aconsegueix el 17% de les freqüències relatives que hem aportat (pel que fa a números absoluts la quantitat a penes canvia perquè dels 935 exemplars trobats a penes se superaria el 18%). O sigui, no és majoritari el sentit pedagògic dels materials que s'estan desenvolupant, encara que no per això deixen de complir un paper activament i educativament important.

5. Conclusions

Efectivament, els materials patrimonials enllacen el sentit antropologicocultural d'una societat donada amb el desenvolupament escolar. Així mateix, un altre postulat teòric plantejat troba la seva plena constatació; ens referim al sentit local, fruit d'investigacions locals, que sustenten els materials patrimonials. A partir d'aquí intentarem definir el perfil dels materials patrimonials de les Illes Balears:

- La seva publicació no es correlaciona, generalment, amb el desenvolupament turístic ja que en números relatius trobem més materials i interès pel patrimoni en petits pobles de l'interior, que s'han mantingut al marge del turisme de masses. No obstant això gran part dels municipis illencs tenen publicats materials patrimonials, de tal manera que només menys del 20% dels mateixos no han publicat material sobre el seu propi territori. No obstant això, si tenim en compte les zones o comarques naturals de les illes, tots els municipis posseeixen d'alguna forma aportacions patrimonials. Confirmem doncs, un cop més, la relació que s'estableix entre l'educació per al patrimoni i la feina municipal desenvolupada generalment a través dels serveis municipals educatius, màximament en el cas de les Balears en què tals serveis no són exclusius de les grans poblacions.
- Relativament, Menorca és l'illa que major aportació patrimonial realitza, amb la qual cosa d'alguna forma es confirma la seva tradició cultural. En aquest sentit, és també lògic que la unitat Eivissa-Formentera sigui la que menys materials hagi desenvolupat. De fet, es dona una correlació plena entre desenvolupament i tradició cultural i desitjos de pervivència patrimonial. No obstant això, les diferències territorials són abismals pel que fa a desenvolupament de materials patrimonials perquè es pot pensar que sense sortir de l'illa de Mallorca, hi ha una comarca, "El Pla", que posseeix relativament més de 27 vegades el número de publicacions que la capital. Entre illes les diferències es matisen més ja que Menorca només posseeix quelcom més del triple de materials que Eivissa. És a dir, les grans diferències en referència a l'interès patrimonial es donen entre les distintes comarques de Mallorca, presentant-se el panorama interilles molt més equilibrat.
- La generació de tals materials obeeix a un mapa molt variat que ens indica la riquesa de la indústria tipogràfica en les poblacions illenques, sobretot a Mallorca. Sens dubte les poblacions majors són, en bona lògica, les que editen un número més gran de materials; no obstant això, sorprèn la capacitat d'edició que posseeixen gaires pobles petits, la qual cosa ens fa pensar en l'interès dels autors o de les institucions a editar en les indústries dels seus propis municipis.
- Excepte un número insignificant, els materials patrimonials s'inicien en la dècada dels anys setanta, és a dir, en el darrer franquisme i en la transició, per la qual cosa podem dir que és un fenomen que es desenvolupa paral·lelament amb la democràcia en el nostre país. Les publicacions patrimonials creixen exponencialment dècada rere dècada aconseguint la seva major producció en els anys 1997-2002 (la nostra investigació recordi's conclou amb el primer trimestre de l'any 2003), ja que en ells arriben a publicar-se 505 materials, la qual cosa implica més d'un 54% de tots ells.
- Pel que fa al tipus de materials, els relatius al patrimoni balear presenten formats molt clàssics (escrits) sent residuals els presentats audiovisualment o sota formats propis de les noves tecnologies. Es dona, doncs, un domini absolut del llibre i les seves variants (fullets, quaderns...etc.).
- Els materials patrimonials de les Balears són en una gran majoria de caràcter mixt o plural (408 casos), és a dir, no identificables amb un sol tipus. Els segueixen les publicacions de caràcter divulgatiu (249), així com les que posseeixen format de guies (71) i itineraris (43), de tal manera que tots ells representen quasi el 82'50 dels materials trobats. Amb un format específicament pedagògic hem trobat 147 publicacions, la qual cosa representa un 15'72%.
- Pel que fa als aspectes que tals materials estudien direm que les temàtiques estan molt

concentrades ja que entre el patrimoni immoble (art, arquitectura, principalment) i aspectes propis de la cultura popular ens trobem amb 524 materials, és a dir, més del 57% dels mateixos. A més a més, hem d'afegir un número important de materials (188) que analitzen diverses temàtiques.

- Els segueix en importància els materials centrats en l'història local (149) i als museus (40). Amb tals xifres creiem que podem donar per validades algunes de les informacions aportades en la introducció teòrica en el sentit que l'educació per al patrimoni s'ha anat desenvolupant en funció dels itineraris urbans i dels museus. Ja hem vist el número important de materials que s'acollien al format de guies i itineraris. En referència als museus se'ns pot dir que 40 són poques publicacions per a l'àmbit museístic però si tenim en compte que les Balears no aconsegueixen fins i tot el milió d'habitants i que el seu desenvolupament museístic és el pertinent per a tal població no considerem fútil destacar tal quantitat de publicacions.
- Com s'ha pogut comprovar, el material patrimonial editat a les Balears és multidimensional en el sentit que va orientat a molts grups de població (joves, deficients, nens, famílies, escolars...). No obstant això, podem destacar tres grans nivells: el de la població en general (adults, famílies, tercera edat) que aconsegueixen, en números relatius, 756 materials; els grups educatius (escolars i professorat) que compten amb 384 i els turistes o visitants amb 254 publicacions. Aquests són perquè els tres focus de màxima atenció: població en general, àmbit escolar i visitants.
- Els materials patrimonials de les Balears estan publicats, majoritàriament, en català, seguint a certa distància el castellà. Després de les dues llengües oficials destaquem els 78 materials presentats en anglès i els 60 en alemany el que sens dubte posseeix una funcionalitat turística. Això fa, en números relatius, que el català està present en gairebé el 70% de les edicions, el castellà en el 16'48% aconseguint totes les altres llengües estrangeres un escaso 13'5%.
- Majoritàriament es tracta de materials divulgatius (734, que representen el 72'88%), essent 169 els de caràcter didàctic o educatiu (16'78%). Això ens confirma el que ja havíem intuït i és el caràcter genèric dels materials patrimonials de les Balears, ja que només en menor mesura trobem altres amb criteri pedagògic.
- Això fa que sigui interessant emprendre investigacions locals i participatives per realitzar dues accions: d'una banda, ampliar la investigació patrimonial, i d'altra, treballar els materials ja publicats per extreure d'ells investigacions curriculars, més fàcilment adaptables a l'escola. Creiem que un treball en grup dels mestres dels distints municipis o de les diverses comarques naturals tindrien amb aquestes dues funcions un suport important per a la seva pròpia formació i per desenvolupar un major enriquiment en la seva feina docent, al mateix temps que es dotaria als centres escolars de l'autonomia curricular i cultural que posseeixen, i que hauria de ser plenament aprofitada. A més a més, amb això, i a l'ombra de l'educació patrimonial, s'implicaria una cultura d'innovació que sens dubte és necessari en qualsevol centre educatiu.

6. Notes bibliogràfiques

(1). Una mostra del que diem la trobem en organismes com els següents: Pel que fa a organismes internacionals de caràcter polític cabria citar en primer lloc a la UNESCO, propiciadora de l'educació ambiental a nivell mundial; en el panorama llatí americà parlariem del CINTERPLAN, i en l'uropeu del Consell d'Europa de la U.E. En un plantejament més social haurem de parlar de la UICN (Unió Internacional per a la Conservació de la Natura i els seus Recursos) o del Club de Roma, i de la Fundació Nobel en un pla més cultural.

(2). Per a una actualització de la qüestió ambiental-naturalista en relació a l'educació aconsellariem la lectura d'Enrique Leff (coord.): *La complejidad ambiental*. Mèxic. Segle XXI, 2000. Nova versió en portuguès publicada per Cortez edit. i Edit. Da Furb, Río de Janeiro, 2003. En el cas d'Espanya caldria citar a: J.A. Caride i P.A. Meira: *Educación ambiental y desarrollo*

humano. Barcelona, Ariel, 2001, i D. Llimona: *Pedagogía Ambiental. Propuestas de cambio para una sociedad comprometida*. Barcelona, PPU, 2a edic. 2001.

(3). De la mateixa forma s'expressa A.J. Colom en el capítol “Educación ambiental y la conservación del patrimonio”, pgs. 127 i sgs. de J. Sarramona; G. Vazquez i A. J. Colom: *Educación no formal*. Barcelona, Ariel, 1998.

(4). Últimament s'ha publicat un llibre molt interessant que intenta unir ambdues visions patrimonialistas, és a dir, l'ambiental i la cultural. Em refereixo a Olga Mª Bermúdez: *Cultura y ambiente*. Bogotá, Universitat Nacional de Colòmbia i IDEA, 2003. També és interessant consultar en el mateix sentit: G.P. Galafassi i A.G. Zarrilli: *Ambiente, sociedad y naturaleza. Entre la teoría social i la historia*. Universitat Nacional de Quilmes. Buenos Aires, 2002. A Espanya comptem en aquest mateix sentit amb el llibre de D. Llimona: *Ecociudadanía. Participar para construir una sociedad sustentable*. Sevilla, Diputació de Sevilla, 2002.

(5). Entre nosaltres A. Petrus ha posat en consideració les relacions entre educació i “Estat del Benestar” en “Concepto de educación social”, en concret pgs. 14 a 19 de A. Petrus (coord.): *Pedagogía Social*, Barcelona, Ariel, 1997. Una perspectiva més general de la qüestió pot trobar-se en: C. Offe: *Contradicciones en el Estado del Bienestar*, Madrid, Alianza edit., 1994.

(6). El tema de la ciutat i l'educació és, entre nosaltres, de sobres conegut gràcies als treballs pioners de J. Batuda i A.J. Colom. Cabria destacar del primer dels autors citats: *Otras educaciones*, Barcelona, Anthropos 1993; i del segon “La Urban Education y sus aportaciones para una Sociología Renovada de la Educación”, pgs. 285 a 310 de: *Educación y Sociedad*. I.C.E. de la Universitat de Sevilla & Nau Llibres, València, 1983; i “Educación y Municipios”, pgs. 33 a 54 de: *Condicionamientos Sociopolíticos de la Educación*. Barcelona, Editorial CEAC, 1985. També és interessant el recopilatori publicat per l'Ajuntament de Barcelona: *La ciudad educadora*, Barcelona, 1990. A Europa la qüestió s'inicia amb els dos volums de J. Raynor i J.Harden: *Readings in urban education*, Londres, Routledge & Kegan Paul i Open University, 1973. També cal ressenyar: Consell d'Europa: *Política cultural de las ciudades*, Madrid, MEC, 1978. Últimament s'han donat algunes aportacions significatives tals com: M.A. Santos i Mª M. Lorenzo: *A construcción educativa da cidade*, Litonor, Santiago de Compostel·la 2001; i III Encuentro de la red estatal de ciudades educadoras: *Educación y ciudad*, Ajuntament de Palma de Mallorca, 1999.

(7). M. Castells manifesta la identitat cultural dels subjectes com a defensa davant la globalització a la seva obra *La sociedad de la información*. Alianza edit., Madrid, 1997. Vegi's el primer dels tres volums de la referida obra.

(8). Vegi's I. Pastor: “La pedagogía museística ante los retos de una sociedad en cambio. Fundamentos teorico-prácticos”, pgs. 13 a 22 d'*Aabadom*, núm. 1 i 2 de gener-juny de 2002, Oviedo; i per a la cita referenciada en el text consulti's: P. Batelaan i J. Gundara: “Cultural diversity and promotion of values” en UNESCO: *Education facing the crisi of values*, París, 1992.

(9). Veure I. Pastor, *ibídem*, pg. 17.

(10). Vegi's una anàlisi de les relacions entre educació i els fenòmens globalitzadors en: E. Gervilla (coord.): *Globalización, inmigración y educación*. XXI SITE, Granada, 2002. En un pla més general i en relació a la globalització com a ideologia vegi's U. Beck: *¿Qué es la globalización?. Falacias del globalismo, respuestas a la globalización*. Barcelona, Paidós, 1999.

(11). Sobre el mètode de J. E. Pestalozzi comptem últimament amb la traducció realitzada pel professor Josep Mª Quintana d'una de les obres en què es compendia el mètode del famós pedagog suís; em refereixo a *El Canto del cisne*. Introducció, traducció i notes de J. Mª Quintana Cabanas, Barcelona, Laertes, 2003.

(12). En referència als museus consulti's: I. Pastor: *Los museos y la educación en la comunidad*, Barcelona, CEAC, 1992; i més modernament de la mateixa autora: *Pedagogía museística*.

Nuevas perspectivas y tendencias actuales, Barcelona, Ariel, 2004.

(13). A.J. Colom: en “Educación ambiental y la conservación del patrimonio”, pgs. 127 i sgs. De J. Sarramona; G. Vazquez i A. J. Colom: *Educación no formal*. Barcelona, Ariel, 1998, amplia expressament la metodologia dels itineraris urbans i museístics. Pel que es refereix a les estratègies educatives dels museus vegi's a més a més I. Pastor (2004), ibídem.

(14). Un feliç exemple de centre d'interpretació urbana és el de “Los Molinos” de la ciutat de Múrcia, a la riba del riu Segura, al centre de la ciutat. També cal citar de la mateixa regió el centre d'interpretació historicopatrimonial denominat “Lorca, taller del tiempo”, en el propi municipi murcià.

(15). Vegi's per a les interessants relacions entre la formació i el turisme l'article de A.J. Colom i G. Brown: “Turismo i Educación. (Bases para una pedagogía del turismo)” pgs. 59 a 75 de *Revista Española de Pedagogía*, Any LI, núm. 194, Gener-Abril, Madrid, 1993. També cal citar en l'escassa bibliografia espanyola: III Jornades de geografia del turisme: *La formació, la rehabilitació i les noves modalitats turístiques*, Palma de Mallorca, Servei de Publicacions de la Universitat de les Illes Balears, 1993.

(16). Una adequada anàlisi de les relacions entre educació i cultura realitzat últimament pot trobar-se en L. Núñez i C. Romero: *Pensar la educación. Conceptos y opciones fundamentales*. Madrid, Edit. Piràmide, 2003.

(17). Gràcies a l'amistat amb el Dr. Felipe Vega de la Universitat de Màlaga hem conegut la ingent obra del polifacètic i polièdric Sir Richard Francis Burton, coneixedor de 29 llengües i desenes de dialectes, militar i espia a l'ordre de la Real Companyia de les Índies Orientals, implicat també en part en les aventures del capità Speke, viatger infatigable per Àsia, Àfrica, Amèrica i Europa i gran coneixedor de les religions i civilitzacions primitives. Autor de més de 50 llibres (l'editorial Laertes de Barcelona té alguns publicats en Castellà) és sens dubte u dels iniciadors de l'Antropologia Cultural. Vegi's més àmpliament: E. Arrissi: *El capitán Richard F. Burton*, Madrid, edit. Siruela, 2001.

(18). Vegi's per al cas de les Illes Balears, i a manera d'exemple la que possiblement sigui millor obra de tal gènere. Fem referència a *Guía de Forasteros en las Islas Baleares para el año 1851*. Palma de Mallorca, Impremta Balear 1851. Cal destacar especialment la magnífica *Guía de las Baleares*, de Pedro d'Alcàntara Peña publicada en Palma de Mallorca el 1891 per la Llibreria Tous. Es tracta d'una edició de butxaca de més de 500 pàgines i que té vertadera categoria de document historicosocial de la seva època.

(19). Ingent és el número de guies turístiques publicades sobre les Balears, només a manera d'exemple i seleccionant-les pels seus valors patrimonials citaríem les següents: Odón de Bon: *Excursiones por Mallorca*, Barcelona, 1905 (nova edició del Ministeri d'Agricultura a Madrid, 1989); A. Albareda: *Guía de Mallorca*, Palma 1905; Foment del Turisme de Mallorca: *Guía de las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, Impremta d'Amengual i Muntaner, 1914; M. Gibert: *Mallorca illa de somni*, Impremta espanyola Aurora, París 1919; *Mallorca, Guía gráfica*, Palma de Mallorca, Edicions Costa, 1930; J. Pla: *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, Barcelona, Edic. Destina, 1950; *Les Baléares*, París, edit. Hachette, 1957; C. Devern: *Les Baléars*, París, Horizons de France, 1958; B. Porcel: *Mallorca*, Barcelona, Edit. Planeta, 1964; J. Bonet: *Mallorca*, Lleó, Edit. Everest-León, 1967. Llevades algunes excepcions, a partir de la dècada dels setanta les guies es converteixen en objectes de consum per a un turisme massiu, perdent llavors l'encant del gènere literari que li era propi.

(20). Referir-se a la participació i investigació local és fer-ho a un moviment d'educació d'adults que va sorgir a Itàlia fa ja algunes dècades; no obstant això, el que volem evidenciar en el text és que les seves propostes són absolutament vàlides per al cas de l'educació formal o escolar en relació a l'educació patrimonial. Per a això, basta aplicar les perspectives de formació permanent o d'alfabetització anunciades a l'àmbit escolar, de tal manera que així ens aproximariem a

vertaderes experiències d'“investigació-acció” o de descobriment del mig. Vegi's per tenir una fonamentació de tot el que esmenta: P. Orefice: *Educazione e territori*, Florència, La Nuova Itàlia editrice, 1978; Scuola Educatori di Firenze: *Come serviré il territorio*, Florència, Llibreria editrice fiorentina, 1978; B. Ciuti: *Cultura popolare, scuola, territorio*, Torí, Doneu. Stampatori, 1979; P. Orefice: *La programazione educativa nel sistema del decentramento*. Nàpols, Ferraro, 1981; P. Orefice i V. Sarracino: *La formazione degli operatori locali*, Nàpols, Lofredo, 1982; V. Sarracino: *Processi educativi e relata locale*, Nàpols, Lofredo, 1984.

(21). Algunes propostes paral·leles o molt pròximes poden trobar-se en J. A. Caride (coord.): *Educación social y políticas culturales*. Santiago de Compostel·la, Facultat de Ciències de l'Educació, Universitat de Santiago de Compostel·la, 2000.

(22). És el cas exemplar de l'associació cívica ARCA (Associació per a la recuperació dels centres antics) de Palma de Mallorca, l'únic objectiu de la qual és salvar el patrimoni artístic i cultural de Mallorca. Per a més informació: ARCA, carrer Paz, Palma de Mallorca.

(23). Les àrees naturals que es consideren a les Balears són les següents: en Illa de Mallorca: a) La serra de Tramuntana o franja costera del nord de l'Illa; b) la planura que envolta a la ciutat de Palma de Mallorca així com les costes de la seva badia; c) el Plà, o plana central de l'Illa; d) el Raiguer o estreta franja entre la serra de Tramuntana i el Plà i la població més significativa del qual seria Inca; e) les badies (les Badies) del nord-est (Alcúdia i Pollença); f) el Migjorn, o sud de l'Illa, l'eix central del qual seria el cap que aproxima Mallorca a l'illa de Cabrera; i per últim, g) el Llevant que s'estendria entre el Plà i la costa que mira al continent africà, la capital de la qual seria Manacor. Per la seva banda, la resta de les Illes (Menorca, Eivissa i Formentera) conformarien per si mateixes tres regions naturals. Les dades demogràfiques corresponen al padró publicat per l'Institut Nacional d'Estadística i fan referència a l'any 2003.

7. Bibliografia

AJUNTAMENT DE BARCELONA: *La ciudad educadora*, Barcelona, 1990.

ALBAREDA, A.: *Guía de Mallorca*, Palma 1905.

ARRISSI, E.: *El capitán Richard F. Burton*, Madrid, edit. Siruela, 2001.

BATUDA, J.: *Otras educaciones*, Barcelona, Anthropos 1993.

BECK, U.: *¿Qué es la globalización?. Falacias del globalismo, respuestas a la globalización*. Barcelona, Paidós, 1999.

BERMÚDEZ, O.M^a: *Cultura y ambiente*. Bogotá, Universitat Nacional de Colòmbia i IDEA, 2003.

BONET, J.: *Mallorca*, Lleó, Edit. Everest-León, 1967.

CARIDE, J.A. (coord.): *Educación social y políticas culturales*. Santiago de Compostel·la, Facultat de Ciències de l'Educació, Universitat de Santiago de Compostel·la, 2000.

_____ i MEIRA, P.A.: *Educación ambiental y desarrollo humano*. Barcelona, Ariel, 2001.

CASTELLS, M.: *La sociedad de la información*. Alianza edit., Madrid, 1997.

CIUTI, B.: *Cultura popolare, scuola, territorio*, Torí, Doneu. Stampatori, 1979.

COLOM, A.J.: “La Urban Education y sus aportaciones para una Sociología Renovada de la Educación”, en *Educación y Sociedad*. I.C.E. de la Universitat de Sevilla & Nau Llibres, València, 1983, pgs. 285 a 310.

_____ “Educación y Municipios”, en *Condicionamientos Sociopolíticos de la Educación*. Barcelona, Editorial CEAC, 1985, pgs. 33 a 54.

_____ i G. BROWN: “Turismo i Educación. (Bases para una pedagogía del turismo)” de *Revista Española de Pedagogía*, Any LI, núm. 194, Gener-Abril, Madrid, 1993. pgs. 59 a 75.

CONSELL D'EUROPA: *Política cultural de las ciudades*, Madrid, MEC, 1978.

DEVERN, C.: *Les Baléars*, París, Horizons de France, 1958.

D'ALCÀNTARA PEÑA, P.: *Guía de las Baleares*, Palma de Mallorca, Llibreria Tous, 1891.

- FOMENT DEL TURISME DE MALLORCA: *Guía de las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, Impremta d'Amengual i Muntaner, 1914.
- GALAFASSI, G.P. i ZARRILLI, A.G.: *Ambiente, sociedad y naturaleza. Entre la teoría social i la historia*. Universitat Nacional de Quilmes. Buenos Aires, 2002.
- GERVILLA, E. (coord.): *Globalización, inmigración y educación*. XXI SITE, Granada, 2002.
- GIBERT, M.: *Mallorca illa de somni*, Impremta espanyola Aurora, París 1919.
- _____*Mallorca, Guía gráfica*, Palma de Mallorca, Edicions Costa, 1930.
- IMPREMTA BALEAR, *Guía de Forasteros en las Islas Baleares para el año 1851*. Palma de Mallorca, Impremta Balear, 1851.
- LEFF, E. (coord.): *La complejidad ambiental*. Mèxic. Segle XXI, 2000.
- LLIMONA, D.: *Pedagogía Ambiental. Propuestas de cambio para una sociedad comprometida*. Barcelona, PPU, 2a edic. 2001.
- _____*Ecociudadanía. Participar para construir una sociedad sustentable*. Sevilla, Diputació de Sevilla, 2002.
- NÚÑEZ, L. i ROMERO, C.: *Pensar la educación. Conceptos y opciones fundamentales*. Madrid, Edit. Piràmide, 2003.
- ODÓN DE BON: *Excursiones por Mallorca*, Barcelona, 1905 (nova edició del Ministeri d'Agricultura a Madrid, 1989).
- OFFE, C.: *Contradicciones en el Estado del Bienestar*, Madrid, Alianza edit., 1994.
- OREFICE, P.: *Educazione e territori*, Florència, La Nuova Itàlia editrice, 1978.
- _____*La programazione educativa nel sistema del decentramento*. Nàpols, Ferraro, 1981.
- _____*i SARRACINO, V.: La formazione degli operatori locali*, Nàpols, Lofredo, 1982.
- PASTOR, I.: *Los museos y la educación en la comunidad*, Barcelona, CEAC, 1992.
- _____*“La pedagogía museística ante los retos de una sociedad en cambio. Fundamentos teórico-prácticos”*, en *Aabadom*, núm. 1 i 2 de gener-juny de 2002, Oviedo, pgs. 13 a 22.
- _____*Pedagogía museística. Nuevas perspectivas y tendencias actuales*, Barcelona, Ariel, 2004.
- PESTALOZZI, J.E.: *El Canto del cisne*, Barcelona, Laertes, 2003.
- PETRUS, A. (coord.): *Pedagogía Social*, Barcelona, Ariel, 1997.
- PLA, J.: *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*, Barcelona, Edic. Destina, 1950
- _____*Les Balèares*, París, edit. Hachette, 1957.
- PORCEL, B.: *Mallorca*, Barcelona, Edit. Planeta, 1964.
- RAYNOR, J. i HARDEN, J.: *Readings in urban education*, Londres, Routledge & Kegan Paul i Open University, 1973.
- SANTOS, M.A. i. LORENZO, M^a.M: *A construcció educativa da cidade*, Litonor, Santiago de Compostel·la 2001.
- SARRACINO, V.: *Processi educativi e relata locale*, Nàpols, Lofredo, 1984.
- SARRAMONA, J., VAZQUEZ, G., i COLOM, A. J.: *Educación no formal*. Barcelona, Ariel, 1998.
- SCUOLA EDUCATORI DI FIRENZE: *Come serviré il territorio*, Florència, Llibreria editrice fiorentina, 1978.
- UNESCO: *Education facing the crisi of values*, París, 1992.
- III ENCUENTRO DE LA RED ESTATAL DE CIUDADES EDUCADORAS: *Educación y ciudad*, Ajuntament de Palma de Mallorca, 1999.
- III JORNADES DE GEOGRAFIA DEL TURISME: *La formació, la rehabilitació i les noves modalitats turístiques*, Palma de Mallorca, Servei de Publicacions de la Universitat de les Illes Balears, 1993.

La reproducción total o parcial de este documento está prohibida
sin el consentimiento expreso de/los autor/autores.
CiberEduca.com tiene el derecho de publicar en CD-ROM y
en la WEB de CiberEduca el contenido de esta ponencia.

® CiberEduca.com es una marca registrada.
©™ CiberEduca.com es un nombre comercial registrado